

СЕМАНТИЧНА ОЗНАКА “НАУКА” В СТРУКТУРІ УКРАЇНО- ТА АНГЛОМОВНИХ АКСІОНОМЕНІВ

Сорока Т.В.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

Постановка проблеми. Сучасні лексикологічні дослідження здатні на семантичному рівні виявляти найбільш істотні, важливі, потрібні людині речі – феномени, які набувають у свідомості суб'єкта відповідної значущості. Тому апелювання в наукових розвідках до певних компонентів лексичного значення дає можливість не лише встановлювати специфічні властивості системно-структурної організації аксіономенів¹, а й провести на цій основі їхнє типологічне зіставлення в українській та англійській мовах. Це зіставлення сприяє розкриттю глибинної лексичної семантики аксіономенів, виділенню тонких міжмовних зв'язків і передачі тлумачення слів-еквівалентів у неспоріднених мовах.

Аналіз останніх досліджень. У низці статей, присвячених аналізу лексико-семантичної структури слів на позначення духовних цінностей [1; 2; 3], викладено результати наукового дослідження аксіономенів як з найвищим і середнім ступенем полісемії, так і моносемантів, які кваліфікуються як ціннісно-обумовлені реєстрові одиниці лексикографічних джерел тлумачного характеру [4; 5]. Однак поза увагою залишається питання про різновиди семантичних співвідношень аксіономенів різного ступеню полісемії, в лексичних значеннях яких відображено науковий компонент, що надає україно- та англійським словам на позначення цінностей статусу категорій пізнання. Цим зумовлюється **актуальність** статті.

Мета дослідження полягає в розкритті змісту наукового компонента в межах семантичної структури аксіономенів на матеріалі двох неспоріднених мов із застосуванням матричного методу. Досягнення мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) ідентифікувати слова на позначення цінностей в двох мовах, у семантиці яких вичленовується науковий компонент; 2) проаналізувати наукові підвалини українських та англійських аксіономенів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи семантику слів на позначення цінностей через їхню віднесеність до наукової сфери у термінологічному визначенні, позначенні доктрин, теорій або галузей знань, зазначимо, що за матрицею, в якій достатньо повно представлено семантична значущість аксіономенів, уможливлується вивчення їхніх співвідношень за семантичними ознаками (СО) “*в науці*”, *in science*” в межах лексико-семантичних угруповань. Місця аксіономенів у матриці строго фіксовані: слова з найвищим і середнім ступенем полісемії розташовані в густо заповнених, а моносеманти – в рідко заповнених місцях. Порівняно з тлумачним словником матриця формально

¹ *Аксіономен* (від грецького ἀξία – “цінність” і латинського – *nomēn* – “ім'я, назва”) є робочим терміном, впровадженим у науковий обіг автором статті для позначення найменування цінності.

простіше представляє лексичну семантику української та англійської мов, а топографічний спосіб розміщення в ній заповнених клітин практично замінює словесне вираження тлумачної частини.

СО в нашому дослідженні слугує конструктивним елементом лексичного значення і виступає спільною властивістю сукупності аксіономенів найвищого або середнього ступеню полісемії в межах визначеної групи слів на позначення цінностей двох етнолінгвокультур. Наприклад, посилення в лексичних значеннях на наукову сферу, позначену вказівкою “*в науці*”, є загальною СО для аксіономенів *життя, порядок, воля, природа, дух, право, час, мова, культура, добро, свобода, правда, істина, логіка, історія, простір, свідомість, аскетизм, людина, мораль, гуманізм, раціоналізм, знання, толерантність, рівність, плюралізм, професіоналізм*, а СО “*in science*” виступає спільною для аксіономенів *life, time, order, nature, grace, spirit, law, style, mind, art, space, power, culture, trust, freedom, sympathy, memory, morality, knowledge, constitution, language, logic, discipline, education, beauty, persistence, tolerance, consciousness, competence, efficiency, harmony, vitality, optimism, conscience, humanism, accuracy, objectivity, experience, personality, honesty, progress, moderation, pragmatism, aestheticism, rationalism, pluralism, traditionalism, equality, thrift*.

Цікавим, на наш погляд, є випадок, коли семантика слова розгортається на рівні терміна. Так, термін *життя* (18²) вживається у філософії та релігії в різних значеннях, які, зокрема, стосуються понять буття, свідомості, сенсу життя, концепції Бога, душі тощо. Уявлення про саме *життя*, його походження та розвиток відмінні й у природничих науках (біофізика, хімія, біологія), однак, більшість його тлумачень сходяться на кількох фундаментальних категоріях живої матерії, які окреслюють цей феномен як процес. У біології англійським словом *life/життя/* (25) позначається статус, яким наділяється будь-яка істота, включаючи тварин, рослин, гриби, бактерії, віруси³ (“*Biology. a status given to any entity including animals, plants, fungi, bacteria, viruses*”),

Головними сферами наукового застосування терміна *порядок* (17) виступають ботаніка та математика, наприклад: **порядок грибів родини базидіоміцетів** – таксономічна категорія, що впорядковує класифікаційні ряди та систематизує споріднені родини, **крива другого порядку** – числова характеристика багатьох математичних об’єктів. У зоології та ботаніці англійським термін *order/порядок/* (23) має аналогічне з українським відповідником значення (“*Zoology and Botany. a principal taxonomic category that ranks below class and above family*”), в математиці й хімії ця лексична одиниця слугує терміном на позначення, в першому випадку, кількості рядів й стовпчиків у матриці (“*Mathematics. the number of rows and columns in a matrix*”), а в другому – класифікації хімічних реакцій (“*Chemistry. classification of chemical reactions*”).

² Тут і далі цифрою позначено загальна кількість лексичних значень аксіономена.

³ Тут і далі з метою полегшення читачького сприймання іншомовного тексту подано пояснення лексикографічних дефініцій аксіономенів.

У цивільному праві терміном **воля** (16) позначається юридична декларація намірів людини щодо її майна на випадок смерті, наприклад, **остання воля** – заповіт, а в міжнародному приватному праві – **автономія волі** – інститут, згідно з яким сторони в угоді можуть самі вибирати те право, яке буде регулювати їхні відносини.

Термінологічна семантика слова **природа** (15) здатна набувати як «фізичного відтінку», розкриваючи принципи коливальних рухів у середовищі при дослідженні **хвильової природи світла**, так і «пантеїстичних ознак», ототожнюючи природу з Богом. Лексемою **nature/природа/** (22) визначається генотип як сукупність усіх генетичних матеріалів, що певною мірою визначають структуру організму (“*Biology. the complement of genetic material that partly determines the structure of an organism; genotype*”).

В якості термінологізованого мовного знака три тринадцятизначні аксіономени **дух, право, час** й один дванадцятизначний **мова** по-різному виявляють свої специфічні властивості. Так, у матеріалістичній філософії та психології **духом** вважається мислення, свідомість як особлива властивість високоорганізованої матерії, її вищий продукт, а в ідеалістичній філософії – нематеріальне начало, яке лежить в основі всіх речей і явищ та є первинним щодо матерії. Слово **право** вживається для позначення окремої галузі знань – науки, що вивчає юриспруденцію; правознавство. Термін **час** широко використовується у різних сферах людської діяльності: в лінгвістиці для позначення граматичної категорії, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення; у філософії – однієї з основних об’єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; як фізична і астрономічна величина **час** виступає однією з координат простору, вздовж якої протягнуті світові лінії фізичних (матеріальних) тіл; у мистецтвознавстві – одним із трьох чітко визначених канонів єдності в творчому методі класицизму (драматургічний закон «трьох єдностей»: дії, часу й місця); у фізичному вихованні та спорті – тривалістю пробігу, пропливу і т. ін. на певну дистанцію (у змаганнях або на тренуванні). У теорії відносності **time/час/** (24) сприймається як четверта необхідна координата разом з трьома іншими просторовими величинами, що уточнюють місце події (“*The theory of relativity. Time is considered as a fourth coordinate required, along with three spatial coordinates, to specify an event*”). Термін **мова** застосовується в лінгвістиці, зокрема для виокремлення її частин як граматичних категорій слів, об’єднаних спільністю значення, форм і синтаксичної ролі.

Три одинадцятизначні аксіономени **культура, добро, свобода** застосовуються в певних галузях знань. Так, лексична одиниця **культура** виступає спеціальним терміном у бактеріології для позначення “*мікроорганізмів, вирощених в лабораторних умовах у живильному середовищі*”. Порівняно з україномовним відповідником антропологічний науковий термін **culture** витлумачує спосіб життя певної групи людей, який передається із покоління в покоління (“*Anthropology. the sum total of ways of living built up by a group of human beings and transmitted from one generation to another*”).

У науковому трактуванні категорії **добро** виділяємо *соціальний* (добро як явище суспільного життя; добро як критерій соціальної справедливості), *аксіологічний* (добро як суспільна цінність), *етичний* (добро як етичне поняття, яке регулює взаємини між людьми; добро як сутнісна характеристика людської моралі (моральна якість, моральний вибір), *психологічний* (добро як вчинок, як ідеал) та *соціально-педагогічний* (добро як інструмент соціалізації особистості) змісти. Аксіономен **свобода** як філософський термін указує на можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. Словом **freedom**/свобода/ (11) також у філософії позначається здатність здійснювати власний вибір та вирішувати що-небудь без примусу з боку внутрішніх або зовнішніх факторів; автономія, самоврядування; самовизначення (“*Philosophy. the ability to exercise choice and make decisions without constraint from within or without; autonomy; self-determination*”).

Термінологічна сутність дев'ятизначних аксіономенів **правда** і **істина** зумовлена зв'язками з відповідними галузями знань: слово **правда** в історичній науці вживається як назва кодексів середньовічного права; в суспільно-гуманітарних, природничих, технічних науках під **істиною** розуміють відповідність її положень можливості емпіричної або теоретичної перевірки. Отже, з одного боку, **істина** постає як мета наукового пізнання, а з іншого – самостійна цінність, що забезпечує принципову можливість наукового знання збігатися з об'єктивною реальністю.

Восьмизначні слова **простір** та **свідомість** конкретизуються, вживаючись як термінологічні поняття в філософії, математиці та психології. Так, **простір** – це одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка характеризується *протяжністю та обсягом*; математичне визначення **простору** – *абстрактна множина з аксіоматично заданою певною структурою, у якій розвивається та чи інша математична теорія* – збігається з поясненням англійського терміну **space** (14), суть якого вбачається у позначенні геометричної множини точок, що керується системою аксіом (“*Mathematics. a mathematical concept regarded as a geometric set of points governed by axioms*”). **Свідомість** – це водночас і філософське й психологічне поняття, що тлумачить *процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини*. Англійський восьмизначний еквівалент **consciousness**/свідомість/ (8) пояснює розумові або ментальні здібності, що охарактеризовуються мисленням, відчуттями й вольовими актами людини (“*Philosophy. Psychology. the mind or the mental faculties as characterized by thought, feelings, and volition*”).

У науковій сфері слово **людина** (5) як термін позначає “*особовий чи неозначено-особовий займенник*”, а аксіономен **мораль** (5) – “*частину психічної структури особистості, яка забезпечує ціннісну оцінку явищ у неусвідомлюваній для індивіда спосіб*” або “*одного з основних способів соціальної неформальної регуляції дій людини*”. Лексема **morality**/мораль/ (11) тлумачить систему моральних принципів взагалі (“*Philosophy. a system of moral principles*”).

Чотирьохзначні аксіономени **толерантність**, **рівність** і двозначний **equality** позначають наступні феномени: у фармацевтиці – “здатність переносити великі дози отрут або ліків без шкоди для організму” та в математичній теорії множин – “відношення на множині, що задовольняє властивостям рефлексивності і симетричності” (**толерантність**) і “алгебраїчний вираз із двох рівних між собою частин” (**рівність**), **equality**: “*Mathematics. a statement that two quantities are equal*”).

Терміном **професіоналізм** (2) в лінгвістиці називають “слово або зворот, властиві мовленню людей певної професії”.

На матеріалі англійської мови варто виділити деякі аксіономени різного ступеня полісемії, що також об’єднуються в межах СО “*in science*” як наукові терміни: у класичній міфології аксіономеном **grace** (20) в множині (**graces**) називають сестер-богинь (Аглаю, Талію, та Еуфросиню), які символізують вроду (“*Mythology. three sister goddesses, known in Greek mythology as Aglaia, Euphrosyne, and Thalia, who dispense charm and beauty*”); **spirit** (19) у фармакології тлумачиться як розчин в алкоголі, що швидко випаровується (“*Pharmacology. a solution in alcohol of an essential or volatile principle; essence*”); **style** (16) – це частина квітки в ботаниці (**style**: “*Botany. flower part*”); аксіономен **mind** (15) у психології есплікується як сукупність свідомих й несвідомих ментальних процесів і дій, а в картезіанському філософському вченні Рене Декарта – як єдність нематеріальних речей (**mind**: “*Psychology. The totality of conscious and unconscious mental processes and activities; nonmaterial things: in the philosophy of Descartes, all things that are not matter*”); **power** (14) в математиці – це ступінь як добуток декількох однакових співмножників (“*Mathematics. the product obtained when a number is multiplied by itself a certain number of times*”), а в оптиці **power** характеризує силу збільшення лінзи, дзеркала або призми (“*Optics. magnifying ability: a measure of the ability of a lens, mirror, or prism to magnify an image*”); **trust** (12) в юриспруденції – це законне володіння й управління грошима або майном за дорученням (“*Law. the legal holding and managing of money or property belonging to somebody else*”); **beauty** (9) є квантовим числом у фізиці елементарних частинок (“*Physics. quantum number*”)

У психології одинадцятизначні терміни **sympathy** й **memory** використовуються для позначення, в першому випадку, людських стосунків, в яких стан одного суб’єкта створює аналогічну відповідність іншій особі (**sympathy**: “*Psychology. a relationship between persons in which the condition of one induces a parallel or reciprocal condition in another*”), а в другому – когнітивних (пізнавальних) процесів пам’яті людини (**memory**: “*Psychology. the area of cognitive psychology that studies memory processes*”).

Десятизначні слова **knowledge**, **constitution** є філософським та медичним термінами на позначення логічної обґрунтованості, доведеності (**knowledge**: “*Philosophy. true, justified belief*”), сукупності фізичних і психологічних характеристик людини (**constitution**: “*Medicine, Psychology. the aggregate of a person's physical and psychological characteristics, especially the body's ability to remain healthy*”).

Восьмизначні іменники *persistence, tolerance* здатні термінологізуватися в наступних наукових галузях: в зоології словом *persistence* позначається здатність живого організму протидіяти зовнішнім подразникам, що призводять до видозмін (“*Zoology. the ability of a living organism to resist being disturbed or altered*”); медичний термін *tolerance* означає витривалість організму переносити дію ліків або отрути (“*Medicine. the power of enduring or resisting the action of a drug, poison*”).

Чотири семизначних аксіономена *competence, efficiency, vitality, conscience* мають наступні науково-термінологічні призначення: *competence* застосовується в імунології для позначення здатності імунної системи (“*Immunology. the capacity of the immune system*”), технічним терміном *efficiency* (7) позначається коефіцієнт корисної дії (ККД) для встановлення кількості енергії, витраченої машиною, до обсягу виконаної нею роботи (“*Technics. the ratio of the amount of energy used by a machine to the amount of work done by it*”), а філософським терміном *vitality* (7) – принцип життєздатності організмів (“*Philosophy. vital principle*”), словом *conscience* у психоаналізі позначають одну із структурних частин людської психіки – Над-Я (Супер-Его, Понад-Я), яка передає оцінку думок та поведінки людини до іншої структурної частини психіки – Воно (Власне Его) (“*the part of the superego that passes judgment on thought and behavior to the ego for further consideration*”).

У фізиці й математиці аксіономени *accuracy* (6), *moderation* (5) тлумачаться як терміни на позначення ступеню допустимої похибки, за якою здійснюється вимірювання (*accuracy*: “*Physics. Mathematics. the extent to which a given measurement agrees with the standard value for that measurement*”), сповільнення нейтронів (*moderation*: “*Physics. the retardation of neutrons by a moderator*”).

В гуманітарних науках шестизначні слова *objectivity, experience, personality, honesty, progress* на рівні терміну мають наступні форми семантизації: *objectivity* у філософії – це спосіб існування чогось незалежно від вражень або уявлень людини (“*Philosophy. the actual existence of something, without reference to people's impressions or ideas*”), а *experience* – знання, набуті в результаті активного практичного пізнання, а не абстрактних міркувань (“*Philosophy. knowledge acquired by a period of practical experience of something, and not through abstract reasoning*”); *personality* у психології – сукупність фізичних, розумових, емоційних й соціальних характеристик людини (“*Psychology. the sum total of the physical, mental, emotional, and social characteristics of an individual*”); *honesty* в ботаніці – морозостійка рослина з родини хрестоцвітих (“*Botany. a hardy plant: family Brassicaceae (formerly Cruciferae)*”), *progress* в біології – зростаюча диференціація й вдосконалення протягом онтогенезу або філогенезу (“*Biology. increasing differentiation and perfection in the course of ontogeny or phylogeny*”), а *thrift* (2) – швидке зростання, розвиток живих рослин (“*Biology. vigorous and healthy growth of living things such as plants*”).

У нашому дослідженні в двох мовах виділяється низка аксіономенів на позначення доктрин, теорій, вчень. Так, аксіономен *аскетизм* тлумачиться як “*релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів життя*”.

Спільна СО “в науці” об’єднує чотиризначні аксіономени **гуманізм**, **раціоналізм**, **знання**, які позначають відповідні напрями наукових досліджень: “прогресивний рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, чуттєві радощі та вільний вияв її прагнень і бажань” (**гуманізм**), “напрямок у теорії пізнання, який вважає розум єдиним джерелом і критерієм пізнання” (**раціоналізм**), “пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому” (**знання**). **Humanism**/гуманізм/ (7) в англійському трактуванні – це здатність людей жити, покладаючись на свій інтелект, науковий досвід аніж залежати від Бога чи релігії (“*Philosophy. a philosophical position that people can live using their intelligence and reason rather than depending on a God or religion*”), а слово **rationalism**/раціоналізм/ (5) повністю співпадає з українським визначенням цього поняття (“*Philosophy. the doctrine that reason alone is a source of knowledge and is independent of experience*”).

Плюралізм (2) розглядається як “філософська (метафізична) концепція, відповідно до якої дійсність складається з багатьох самотійних сутностей, що не утворюють абсолютної єдності” і має семантичну тотожність з англійським аксіономеном **pluralism** (4) (“*Philosophy. the doctrine that reality is composed of many ultimate substances*”). Лише один аксіономен **education** характеризує теорію викладання й навчання (*the theory of teaching and learning*).

Harmony (7) тлумачиться водночас як навчальна дисципліна і частина теорії музики, що вивчає побудову, відношення й поєднання тонів у звучанні (**harmony**: “*the structure, relations, and practical combination of chords*”). Оптимізмом у філософії називають доктрину, що існуючий світ є найкращим із усіх можливих світів (**optimism** (7): “*Philosophy. the doctrine that the existing world is the best of all possible worlds*”), **pragmatism** (5) полягає в тому, що зміст поняття має лише практичне застосування (“*Philosophy. the doctrine that the content of a concept consists only in its practical applicability*”), **aestheticism** (5) передбачає, що всі моральні принципи походять від категорії краси (“*Philosophy. the philosophical doctrine that all moral principles are derived from beauty*”), а **traditionalism** (3) твердить, що всі знання породжуються милістю Бога й за традицією зберігаються назавжди (“*Philosophy. the doctrine that all knowledge originates in divine revelation and is perpetuated by tradition*”).

Семантизуючи галузі знань, деякі аксіономени в двох мовах тлумачать наступне: **логіка** (8) так само як і **logic** (10) – “наука про закони і форми мислення, методи пізнання та умови істинності знань і суджень”, “*the science that investigates the principles governing correct or reliable inference*”, **історія** – “наука про загальний розвиток того чи іншого народу, країни, суспільства, або науку, що вивчає процес розвитку, послідовні зміни якої-небудь галузі природи, культури, знання; юридичним змістом наділена лексична одиниця **law** (18) – галузь знань, що вивчає процедури встановлення громадських правил та їхнє правозастосування (“*the branch of knowledge or study concerned with the rules of a community and their enforcement*”); словом **art** (15) у давнину позначалася галузь знань, ученість, ерудиція (**art**: “*Archaic. science, learning, or scholarship*”).

Десятизначні аксіономени *language, discipline* характеризують відповідні навчальні галузі знань: мовознавство (*language*: “*Linguistics; the study of language*”), дисципліну, що вивчається у вищому навчальному закладі (*discipline*: “*a branch of knowledge, typically one studied in higher education*”).

Висновки дослідження. Отже, провівши аналіз семантики українських та англійських аксіономенів за виділеними (СО) “*в науці*” та *in science*”, які безпосередньо торкаються наукової сфери, відмітимо, що в двох мовах досліджувана лексика представлена в термінологічному визначенні, позначенні доктрин, теорій або галузей знань.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в аналізі мовної об’єктивації аксіологічних категорій духовної культури українського та англійського народів, яка репрезентована філософсько-світоглядними, науковими, громадсько-політичними, соціальними, моральними, релігійними, правовими та естетичними цінностями.

Література

1. Сорока Т. В. Семантика найбільш багатозначних англійських аксіономенів / Т. В. Сорока // Сучасні дослідження з іноземної філології: зб. наук. праць / відп. ред. М. П. Фабіан. – 2014. – Вип. 12. – С. 189–200.
2. Сорока Т. В. Семантична структура англійських аксіономенів із середнім ступенем полісемії / Т. В. Сорока // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія»: зб. наук. праць / гол. ред. І. В. Ступак. – 2014. – Вип. 11. – Т. 2. – С. 64–67.
3. Сорока Т. В. Семантична характеристика аксіономенних спільностей (на матеріалі сучасної англійської мови) / Т. В. Сорока // Мова і культура. – 2014. – Вип. 17. – Т. II (170). – С. 288–296.
4. Словник української мови: у 11-ти т. / [І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
5. Oxford English Dictionary / Being a corrected re-issue with an introduction, supplement and bibliography of a new English dictionary on historical principles / Ed. by: J. A. H. Murray: Vol. 1-12. – Oxford : the Clarendon Press, 1970.

Summary

The purpose of the article is to investigate a scientific component in the semantic structure of the Ukrainian and English axionomens. The usage of lexical meaning elements denoting scientific terms, theories or doctrines, and branches of learning, as well as axionomens capacity to intersect by means of common semantic indications “*в науці*” and “*in science*” has been justified.